

Gränsen mellan materiell processledning och materiell rådgivning

Avsikten med denna artikel är att utifrån en verklig rättegång som exempel från praktikers utgångspunkt, diskutera den materiella processledningen i dispositiva tvistemål där parterna är företrädde av ombud. Avsikten är inte till ambition att företräda en allenarådande åsikt. Det finns litteratur som avhandlar frågorna, inte sällan från en ibland ganska svårtillgänglig teoretisk och akademisk synvinkel. Tvisten till vilken jag löpande i artikeln hänvisar, kan förenklat beskrivas på följande sätt.

Parterna i tvisten är näringsidkarna X och Y. Parterna företrädde av ombud varvid jag företrädde Y. X den som väckt huvudtalan medan Y väckt en genstämningsvis förd talan. X:s talan går ut på betalningsförpliktelse om knappt 30 000 kronor. Y:s talan går ut på ett skadestånd om drygt 80 000 kronor. Målet sätts ut till huvudförhandling under två dagar. Målet avancerar sedermera på den andra dagen fram till pläderingarna. X:s ombud håller sin plädering och Y:s ombud håller sin plädering. X:s ombud vill fälla att replikera vilket han gör. Till saken hör att X bestritt skäligheten av Y:s yrkande men närmare utvecklat varför yrkandet är oskäligt, vare sig sakframställningsvis, i pläderingen eller i repliken, trots att Y:s ombud utvecklat skäligheten av yrkandet i sin plädering. I detta läge, när det blivit stått förklara

SvJT 2002 s 737

att förhandlingen är avslutad, försöker domstolen genom upprepade frågor förmå X:s ombud att utveckla varför Y:s yrkande är oskäligt. Y:s ombud invänder vilket inte möts av någon uttalad förståelse från en domstolens ledamöter medan ordföranden väljer att avsluta frågeställningarna, men antecknar X:s ombud på grund av frågorna ändock för fram som skäl.

Är då tingsrättens agerande materiell processledning? Svaret är enligt min mening nekande. Här är det om otillåten materiell rådgivning. Ett uppenbart skäl till detta är redan att konsekvensen av att part, i ett dispositivt tvistemål företrädde av ett ombud, utan närmare förklaring gör ett bestridande rörande skäligheten av ett yrkande, torde bli att invändningen lämnas utan beaktande med en skrivning

som skulle kunna formuleras "...enär X inte närmare redovisat något till stöd för sin invändning". (Jfr RH 1986:11).

Det finns emellertid fler och mer grundläggande skäl som talar för att den ovan beskrivna situationen går utöver vad som är tillåtet. Handläggningen av en tvist i en domstol sker som bekant i tre steg. Det första steget är själva initierandet av rättegången genom en ansökan om stämning. En sådan skall innehålla bl. a. yrkanden och grunder (42:2 RB). Enligt bestämmelserna i 42:6–8 RB regleras hur en process

i tingsrätten skall handläggas och vilka formella krav som ställs på kändan och svaret. Därefter sker som steg två en förberedelse varefter som det tredje steget huvudförhandling varunder målet prövas.

En central del i handläggningen av tvistemål vid domstolarna är att målet skall *utredas under förberedelsestadiet*. Domstolarna förväntas därvid driva förberedelsen med inriktning på ett snabbt avgörande av målet, vilket överensstämmer med ett av flera uttalade syften i prop. 1986/87:89 om ett reformerat tingsrättsförfarande (1987-års reform). Parterna skall jämlikt 42:8 RB var för sig ange de ytterligare omständigheter som de vill anföra samt yttra sig över vad den andre parten har anfört. För så vitt uppsatsen är av intresse utgör 42:8:2 RB och 43:3 RB de centrala bestämmelserna. I 42:8:2 RB föreskrivs att rätten skall,

"..allt efter målets beskaffenhet, vid förberedelsen verka för att tvistefrågorna blir klarlagda och att parterna anger allt som de vill åberopa i målet. Rätten skall genom frågor och påpekanden försöka avhjälpa ottydligheter och ofullständigheter i parternas framställningar."

Redan av denna bestämmelse framgår att rättens materiella processledning i allt väsentligt skall ske under förberedelsestadiet till klarläggandet av tvistefrågorna och vad parterna vill åberopa. Här ligger själva kärnan i rättens materiella processledning. Den centrala och övergripande innebörden är att rätten "...skall driva en aktiv processledning utan att för den skull övergå till en rådgivande verksamhet" (prop. 1986/87:89 s. 103).

Det lämnas ett skönsmässigt utrymme åt domstolarna att avgöra hur pass omfattade den materiella processledningen i varje enskilt fall får vara. Därmed inte sagt att gränserna är hur vida som helst. Utgångspunkten för dispositiva tvistemål är nämligen att

"... det på grund av parternas avtalsfrihet i stort sett [är] deras egen sak att bestämma vilken omfattning processen skall få och vilken utredning som skall göras.... Med hänsyn till vikten av att domstolarna uppfattas som objektiva och till risken för onödigt vidlyftiga eller snedvridna processer börganska snäva gränser sättas för domstolarnas

SvJT 2002 s 738

undersökningsplikt". (prop. 1986/87: 89 s. 104).

Till ytterligare stöd för att det finns gränser bör framhållas även att rätten inte får grunda:

".... sin dom på någon annan omständighet (rättsfaktum) än vad som åberopats av parterna....Processledningen skall i princip begränsas till att i den mån det behövs hjälpa parterna att klara ut vad de vill yrka och åberopa och vilken bevisning de vill förebringa" (prop. 1986/87:89 s. 106 f.).

Det måste nämligen hållas i minne att en part själv avgör vad parten vill föra fram till domstolen och i detta ligger en rätt att underlåta att åberopa omständigheter eller argument till stöd för ett påstående. (Jfr Ekelöf m.fl., Rättegång första häftet, 7 u., s. 52 f.)

Endast i speciella situationer finns det utrymme för en mer omfattande processledning innefattande införandet av nya yrkanden, nya grunder och ny bevisning. Likaså godtas en mer aktiv materiell processledning beträffande bevisningen. Genomgående framgår också att företräds part av ombud minskar utrymmet för den materiella processledningen. Men hur skall gränsdragningarna göras? Utgångspunkten är som redan framhållits att om och när materiell processledning sker i ett dispositivt tvistemål, skall denna tillgå i allt väsentligt under förberedelsen. Som exempel på mindre lämpliga åtgärder från en domstols sida redovisas i 1987-års reform situationer där domstolen gör uttalanden om att den förebrogta bevisningen är otillräcklig eller att en åberopad grund är ohållbar.

Bestämmelsen i 42:8 bör läsas tillsammans med bestämmelserna i 42:6–7 och 43:3 RB för att ramarna för den materiella processledningen skall bli någorlunda greppbara. Därmed blir det mer i sin ordning att dela lagstiftarens syn på att materiell processledning är tillämplig när rätten t.ex. finner det angeläget att överväga om det finns skäl att förordna att en sakkunnig utses eller om det är aktuellt att förordna om en säkerhetsåtgärd enligt 15 kap. RB. Materiell processledning kan även komma att aktualiseras beträffande rent processuella frågor. Den övergripande målsättningen är att "...förbereda målet så att det kan avgöras så snabbt och effektivt som möjligt". (prop. 1986/87:89 s. 193 och 196). I konsekvens med detta är innebörden av 43:4 RB att rättens ordförande under huvudförhandlingen måste

"... se till att förhandlingen huvudsakligen kommer att röra sig om sådant som är stridigt mellan parterna och att förhandlingen inte uppehålls genom utredning angående omständigheter som vid förberedelsen blivit ostridiga eller funnit sakna betydelse." Peter Fitger, Rättegångsbalken II, Supplement 18, s. 43:19).

Materiell processledning under en huvudförhandling, i vart fall efter det att sakframställningen passerats, bör tillåtas endast undantagsvis (Jfr Peter Fitger, Rättegångsbalken II, Supplement 25, s. 43:11. Ekelöf synes ha en något avvikande inställning vilket redovisas i Ekelöf, Rättegång, femte häftet 6 u., s. 89 sista stycket. Vad Ekelöf troligen avser är en situation där part *inte* företräds av ett ombud, vilket även vinner stöd av systematiken i Ekelöfs framställning).

Dock måste det tillåtas rätten att ingripa i situationer där part anför oklara yrkanden och grunder, så att dessa oklarheter undviks när väl målet upptas till prövning. Materiell processledning är även motiverad när en helt ny grund plötsligt förs in i samband med huvudförhandlingen (Jfr Peter Fitger, Rättegångsbalken II, Supplement 25, s. 43:11).

SvJT 2002 s 739

Detsamma gäller när yrkanden och grunder som förts fram under förberedelsen plötsligt inte förs fram under sakframställningen i huvudförhandlingen. En sådan situation skulle kunna uppkomma på grund av att ett ombud under sin sakframställning under huvudförhandlingen sammanfattar en eller flera av de grunder som angivits under förberedelsen och rättsens ledamöter därvid förbiser att det faktiskt är fråga om flera sinsemellan olika grunder. Om ombudet sedan under pläderingen hänför sig till omständigheter som uppenbarligen avser en grund som rättsens ledamöter inte uppfattat som åberopad under huvudförhandlingen, åligger det enligt min mening rätten att reda ut om det är en ny grund som åberopas. Än mer påtaglig blir denna skyldighet om den under förberedelsen handläggande domaren också ingår bland domstolens ledamöter under huvudförhandlingen. Skulle tingsrätten underlåta detta och sedan i sin dom t.ex. skriva att parten inte ens åberopat grunden i fråga, torde rättegångsfel av avgörande materiell betydelse anses föreligga (Jfr det anförda med Peter Fitger, Rättegångsbalken II, Supplement 25 s. 43:11).

Därmed skulle ramarna för materiell processledning i dispositiva tvistemål där parterna företräds av ombud och i konsekvens härmed gränsen mot materiell rådgivning kunna preciseras enligt följande. Materiell processledning:

1. skall i allt väsentligt ske under förberedelsestadiet för att målet vid en huvudförhandling snabbt och effektivt skall kunna avgöras och skall anpassas till karaktären av mål
2. skall anpassas till om det finns partsombud eller inte
3. kan medges i högre grad vad avser bevisfrågor, processuella frågor, sakkunnigfrågor
4. kan i speciella fall ex officio omfatta införandet av nya yrkanden och grunder
5. skall ske när part för in nya grunder under huvudförhandlingen
6. skall ske när det är oklart om en tidigare under förberedelsestadiet åberopad grund alltså åberopas under huvudförhandlingen.

Hur bör då ett ombud reagera när tingsrätten enligt ombudets förmenande går utöver ramarna för vad som är tillåtlig materiell processledning? Enligt min mening gör sig ett ombud som inte invänder mot domstolens agerande skyldig till en underlåtenhet mot sin klient. Landets domare är professionella i sin yrkesutövning och tar inte invändning om otillåten materiell processledning personligt, i varje fall borde så inte vara fallet. Den omvända situationen gäller också, dvs. även om ett ombud inte vinner gehör för sin sak, så har ombudet ingen anledning att ta personligen vid sig. Sedan kan det hända att i "stridens hetta" olika tankar förmörkar enskilda individers sinne men dylika tankar får antas skingras när viss tid gått och alla fått distans till rättegången.

Vad är då konsekvenserna av att en domstol inte håller sig inom ramarna för den materiella processledningen? Svaret på den frågan är komplicerad eftersom det inte sällan är flera omständigheter som spelar in när ett mål prövas. Utgången av ett mål kan handla om flera olika delfrågor men rent principiellt skulle man med fog kunna säga, att i det exemplifierande målet, invändningen om oskälighet skulle

kunna komma att beaktas. Man kan tänka sig att huvudkäromålet ogillas men det genstämningsvis framförda yrkandet jämkas helt eller så mycket att det jämkade beloppet överstiger

SvJT 2002 s 740

yrkandet i huvudkäromålet. Konsekvensen i exemplet ovan skulle därmed kunna bli att Y, i enlighet med huvudregeln i 18:1 RB, får bära X:s rättegångskostnader trots att huvudkäromålet ogillats. Eftersom skäligheten dessutom är införd i domen så är det oundvikligt att frågan också kommer att prövas av hovrätten om ett överklagande aktualiseras.

Vilka rättsmedel står en part till buds i ett fall när en domstol går utöver vad som anses utgöra tillåten materiell processledning? Utöver sedvanligt JO-förfarande kan sannolikt myndighetsansvar utkrävas jämlikt 3:2 SKL. Otillåten materiell rådgivning som leder till skada bör med andra ord konstitueras fel eller försummelse vid myndighetsutövning i verksamhet för vars fullgörande staten svarar. Rätten är ju ett kollektiv och som sådant torde det inte komma i fråga att enskilt väcka talan mot en enskild domare. I stället synes mer adekvat att betrakta handläggningen som en konkret myndighetsutövning under vilken åtgärd vidtagits som konstituerar ren förmögenhetsskada.

Några avslutande synpunkter: Ramarna för tingsrätternas materiella processledning innehåller gränser, låt vara att de är otydliga, för hur långt denna får drivas. Allt för ofta synes domstolarna, främst tingsrätterna, ta sig friheter som gränsar till materiell rådgivning och stundtals också utgör sådan rådgivning. Ju senare en materiell processledning sker under ett måls handläggning desto mer ökar risken för att materiell rådgivning är för handen. Fel som leder till skada kan rent principiellt leda till skadeståndsansvar för staten. Allt för sällan invänder ombud mot att domstolar överträder ramarna för den materiella processledningen. Först i skärningspunkten mellan domstolens agerande och ombudens processuella invändningar prövas omfattningen av ramarna för den materiella processledningen. Eventuella obehag ett ombud till äventyrs känner att kritisera domstolen är ovidkommande hänsynstaganden av personlig art som inte får ta överhanden över klientens befogade intresse av att få sin rätt tillvaratagen. Ett partsombud har skyldighet att invända mot materiell rådgivning liksom att i förekommande fall upplysa sin klient om vilka möjligheter som står till buds att få sin rätt tillgodosedd.

Claude Zacharias